

Descriptio Sarmatiae

„Lengyelország, a régi Sarmatia része, valamivel nagyobb, mint Franciaország, de annál kevésbé népesebb, lélekszáma viszont nagyobb, mint Svédorszáé. A lengyelek csak mintegy 750 évvel ezelőtt vették fel a kereszténységet. Ebben az országban a mindennapi beszédben a rómaiak nyelvét használják, — ők maguk idáig soha nem jutottak; itt mindenki latinul beszél, még a szolgák is. Ez a nagy ország igen termékeny, de lakosai nem tűnnek ki szorgalmukkal. A munkások és a kereskedők, akikkel Lengyelországban találkozni lehet, skótok, franciák, de elsősorban zsidók. . . . Alacsony áron veszik a gabonát, marhát és az országban termelt élelmiszereket, Danckában és Németországban eladják; ugyanakkor a nemességnek drágán adják a luxuscikkeket, amelyeket az ismer és kedvel. Így tehát ez az ország, amelynek folyói a legszebbek, legelőiben, sóbányákban és természetben gazdag; szegény marad, jóllehet mindenben bővelkedik, mert a népet rabszolgaként tartják, a nemesség pedig gőgös és henye.

Ennek az országnak a kormányzása mind a mai napig hű tükörképe az ókori kelták és gótok kormányzásának, míg a hasonló rendszereket már mindenütt megváltoztatták vagy elvetették. Ezenkívül ez az egyetlen olyan ország, ahol a köztársaság elnevezés megmaradt a királyi méltóság mellett.”

Voltaire, a felvilágosodás gondolkodója ilyennek látta a XVIII. század első évtizedeinek Lengyelországát, ahol akkor már több mint kétszáz éve kikristályosodott az egész Európában egyedülálló „nemesi köztársaság” államformája. Az európai kortárs és az utókor ebben a „szarmata respublikában” mindig egzotikumot látott. Ezt tükrözi az a sok leírás, amely a XVI. század óta Lengyelországról készült. Számunkra viszont ez a sajátos kelet-európai fejlődés nemcsak azért érdekes, mert eltért a klasszikus nyugat-európai modelltől, hanem azért, mert a lengyel uralkodóosztály ideológiájában és kultúrájában számtalan, a magyarral megegyező jelenséget találhatunk. Valahol itt húzódik a hagyományos lengyel—magyar barátságunk is az egyik gyökere: két, az általános fejlődéstől elkanyarodó uralkodó osztály, hasonló gondolkodásmóddal, életvitellel sokkal könnyebben megtalálta az egymáshoz vezető utat. Ez az eredetileg kifejezetten „nemesi barátkozás” a XIX. században demokratizálódott, s 1848 volt a példa arra, hogy az egész társadalom magáévá tette.

Már a népesség statisztikai megoszlása is hasonlatosságokat mutat. A „nemesi köztársaság” legnagyobb területi kiterjedésének idején a történészek hozzávetőlegesen kilencmillióra teszik Lengyelország lakosságát. A társadalmi tagozódás a következőképpen alakult: a falusi lakosság az összlakosságnak kb. 65%-át, a városlakó polgárság 25%-át, a nemesség pedig nem egészen 10%-át tette ki. Ilyen kivételesen nagyszámú nemesség egyedül Magyarországon volt. A kor Franciaországában a nemesség arányszáma még a két százalékot sem érte el. Természetesen a lengyel nemesség anyagi és kulturális szempontból egymástól nagyon különböző rétegeket ölelt fel. A paraszti életmódot folytató, szántó-vető Sieradz környéki vagy a szegénységéről közmondásos mazóviai nemeseket mégis az „egy és oszthatatlan nemesség” öntudata kapcsolta a több nyelvet beszélő, világot látott, tudósokat, művészeket foglalkoztató, magánhadsereget tartó arisztokratákhoz. A kiváltságos osztály korántsem volt még olyan zárt a XVI. században, mint később. Sok polgár, sőt gazdag jobbágy is felemelkedhetett, házasság, katonai szolgálat, de törvényellenes birtokvétel vagy akár nemesi oklevél megvásárlásának eredményeként is. Erről tanúskodik egy XVII. századi hírhedt gyűjtemény, a *Liber Chamorum* (bugrisok könyve), amelyet Walerian Nekanda Trepka állított össze, s amelyben több mint 2500 olyan hamis nemesi családot sorolt fel, amely a nemesség soraiba szívárgott. Nekanda

Trepka persze nem önzetlenül védte osztálya érdekeit: a nemesi birtok bitortlása miatt indított perben a birtok egy része a feljelentőt illetve, a szorgalmas kutatómunka tehát bőven kamatozott.

A nemességben belüli magasabb rétegekbe való felemelkedés talán még nehezebb volt, mint egyáltalán a nemességbe való bekerülés. Az ideális út az egyéni tehetségen, szorgalmon át vezetett volna feljebb — ezt tükrözi Báthori István híres mondása, mellyel egy fiúcskát biztatott: „Disce puer, faciam te moscipanie” (Tanulj fiú, nagyságot urat csinállok belőled). Ez azonban az ő olasz egyetemen csiszolódott elképzelése volt: a kormányzást főiskolát végzett, tanult diplomatákra akarta bízni. (Kancellárja, Jan Zamoyski diáktársa volt Padovában.) A mindennapos gyakorlat azonban más volt: többnyire pénz kellett hozzá. Sebastian Lubomirski a XVI. század végén a krakkói sóregálék igazgatójaként szerzett vagyonával vetette meg az egyik legnagyobb arisztokrata család hatalmának anyagi alapjait.

A lengyel gazdaság alapja a XVI. századtól kezdve egészen az állami függetlenség elvesztéséig a nemesi birtokon robotmunkaerővel folyó majorsági gazdálkodás volt. Ez a gazdálkodási mód már nem az önellátásra, hanem a piacra termelt, mégpedig szinte kizárólag gabonát, mert ezt külföldön szinte korlátlanul felvásárolták.

A szabad királyi városokban folyó céhes árutermeléssel párhuzamosan a nagybirtokokon is folyt szervezett kézművesmunka. Az egyházi és világi arisztokrácia magánvárosokat alapított — ezek egy része jóval fejlettebb volt a magyar mezővárosoknál, ezért sem lehet minden esetben a mezővárosi terminológiát használni erre a települési formára. Talán a legnagyobb ilyen fundáció a Jan Zamoyski kancellár által egységes reneszánsz stílusban építtetett Zamość városa volt, amelyet komoly erődrendszer védett. (A magyar mezővárost, gazdagságára való tekintet nélkül, legfeljebb csak palánk kerítette.)

Nézzük meg ezek után a nemesi életforma ideológiai oldalát. A nemességhez való tartozás külső szimbóluma — ahogy Magyarországon a nemesség fő ideológusa, Werbőczy megfogalmazta: dísz, de nem elengedhetetlen kelléke — a címer. A címer csak külső dísz volt, a nemességet igazán a sajátos gondolkodásmód tartotta össze. Ezt a gondolkodásmódot, ideológiát, de az evvel járó életmódot és kultúrát is a XVIII. század végén a „Monitor” című folyóirat köré csoportosult francia kultúrájú, felvilágosult értelmiségiek nevezték először *szarmatizmus*nak, kifejezetten gúnyos, rosszaló értelemben. A későbbi kutatás (akár a *gótika* kifejezés esetében is) átvette az elnevezést. A tudományos életben ma is vita folyik arról, vajon csak kultúrtörténeti jelenséget, vagy az egész ideológiát és az ahhoz kapcsolódó megnyilvánulásokat kell ezzel a névvel illetni? Számunkra úgy tűnik, hogy teljesen céltalan volna csak a kulturális jelenségeket kiragadni, mert ebbe a fogalomba szükségszerűen beletartozik az egész gondolkodásmód — és a politikában, a mindennapi életben, a művészetben való tükröződése is. Itt kell megmagyaráznunk az elnevezés eredetét is, erre már a Voltaire-idézet is utal. A XV. és XVI. századi lengyel történetírók és geográfusok — elsősorban Maciejz Miechova a „Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana” című, Krakkóban 1517-ben megjelent munkájának hatására — elterjedt az a nézet, hogy a lengyelek ősei az ókori szarmaták voltak. Ezt a humanisztikus ízű nemzetgeneológiát a lengyel nemesség büszkén magáénak vallotta. Nyíltan hangoztatta ázsiai származását, hiszen ekkor Európa számára az „ázsiai” fogalma még titokzatosságot, bőséget takart. Csak jóval később vált ez a fogalom pejoratívvá, amikor a XVIII. század orientalizáló divatja után a kapitalizálódó Európa gyarmatosítóként jelent meg és rendezkedett be egész Ázsiában.

A szármata nemesi nemzet legendás kialakulása szinte kísértetiesen megegyezik a magyarok „szittyá” eredetével. A szarmaták a Volga és a Don közéből nyugat felé vándorolva fegyverrel hódították meg a Dnyeper és Visztula közt elterülő vidéket. Az itt talált legyőzött népekből, valamint a gyáván viselkedőkből lettek a szolgák, a jobbágyok, a derekasan vitézkedők pedig a nemesség ősatyjai. A nemzethez nem is tartozott más, csak ezeknek a leszármazottai. Volt olyan eset, hogy a genealógiá-

ban még a szarmata és a szkíta eredet is összekeveredett. Wojciech Dębołęcki ferences provinciális, a hírhedt lisowczykok szabadcsapatának káplánja, 1633-ban a szarmaták őseinek egyenesen a „királyi szittyákat” tartotta. (Érdekességként kell megjegyeznünk, hogy a szarmatizmus más szláv népeknél is megjelent, például a csehéknél közvetlenül a fehérhegyi csata előtti időben, erősen nemzeti, németellenes éllel.)

A harcias honfoglalók, miként egy nagy család, egymás között teljesen egyenlők voltak. A XVII. századi lengyel irodalomban többször jelenik meg a *natio* tágabb fogalma helyett a *gens sarmatica*, a szarmata nemzetség, ami egyenesen patriarchális árnyalatot ad az ősök társadalmának, egyben az egy és oszthatatlan nemesség ideáját szolgálja. A „családias” összetartozást fejezte ki a nemesek egymás közti „urambátyám” (*panie bracie*) megszólítása is, birtokra és funkcióra való tekintet nélkül. A testvérek egyenlőségét fejezte ki az *arany szabadság* (*złota wolność*), ami eredetileg korántsem jelentett anarchiát, hanem a törvények mindenki által való betartását, a nemesség előjogainak kollektív védelmét még az uralkodóval szemben is. A hírhedtté vált *liberum veto* (nie pozwalam), amellyel a szejmen, az országgyűlésen résztvevő bármelyik nemes — „családtagként” — megakadályozhatta egy javaslat törvényerőre emelését, eredetileg a nemesi egyenlőség védelmét szolgálta. Még Voltaire is az ókori Róma demokráciájának továbbélését látta benne. A nemes — vagyonától és beosztásától függetlenül — egyenlő volt a törvény előtt, véleményét bárkinnek, még a királynak is szabadon nyilváníthatta, bírói ítélet nélkül pedig tilos volt börtönbe vetni (az úgynevezett „neminem captivabimus” törvény). A kiváltságok védelmét szolgálta a területi önkormányzat, a mi megyegyűlésünknek megfelelő szejmik. A kiváltságokat persze csak jogi tudással felvértezve lehetett igazán megvédeni, a birtokperек útvesztőiben csak jogi iskolázottsággal lehetett eligazodni — ezért lett a lengyel a magyarhoz hasonló „jogász nemzet”. Az ideális állampolgár jogi képzését a latin nyelv ismerete biztosította, s ennek elterjedtségét a bevezető Voltaire-idézet is bizonyítja. (Persze itt a latin mellett a lengyel is hivatalos nyelv volt.) A szejmeken való ékesszólás is az állampolgári erények közé tartozott, s ebből a szóbeli aktivitásból alkalmi-politikai irodalom fejlődött ki. Pamfletek, ismert művek paródiái és a nagy szabadság ellenére sokszor névtelen gúnyiratok, vagy egyes személyeket felmagasztaló panegirisek íródtak százszámra a XVII—XVIII. században. Az arany szabadság a valóságban korántsem volt olyan patriarchális, ahogy azt a kor embere látni szeretne volna. Találón jellemezte a kor lengyel nemesét a neves egyházi szónok, a jezsuita Piotr Skarga: „Azt állítja: nem félek a királytól, de menekül szomszédja elől és reszket az előtt, aki ebben a nagy szabadságban fegyverrel foglalja el a házát, sőt gyilkol s felprédálja javait.” A hatalmaskodásban persze nemcsak a nemes és családtagjai vettek részt, hanem a szolgálatában álló kulcsár, udvarbíró, az udvarház személyzete, sőt a jobbágyok is. Sokszor még a nagy lakomákra is erőszakkal fogták a vendégeket, az útonjárókat, vagy a szomszédos udvarházak lakóit kötözve vitték — mulatni.

A hatalmaskodásban, erőszakban élen jártak az arisztokraták. Nemesi szabadság, egyenlőség, testvériség — mindez szép volt az elméletben. A gyakorlatban azonban a közép- és kisnemes bizony tartott a főuraktól, s sokszor akaratlanul is azok érdekkörébe, familiárisai közé került. Az arisztokrata udvartartása jórészt olyan nemesekből állott, akik urukat minden tekintetben kiszolgálták, nemegyszer magánhadseregében szolgáltak. Ezt a földjét, birtokát vesztték, de nemességére még „főember-szolga” állapotában is nagyon büszke réteget éppen a majorsági gazdálkodás termelte ki, az országrésznyi összefüggő főnemesi nagybirtok kialakulásával egyidőben. A mágnások kezében volt minden jelentősebb közhivatal, egyházi, világi, katonai méltóságok. Bár többször is törvénybe foglalták, hogy tisztségeket nem lehet halmozni, ez a legtöbbször csak frott malaszt maradt. A köznemesség az országgyűléseken csak szervezeten, egységes fellépéssel tudott az arisztokráciával szembeállni, de ezt is meg tudta törni a megvesztegetés vagy a fenyegetés.

A főúri szomszédtól reszkető szarmata nemes a királytól (aki jobbadán nem.

éppen a szomszéd birtokon volt) nem félt. Szembeszállt vele nemcsak szóban, írásban, hanem, ha kellett, fegyveresen is, szövetségekbe, úgynevezett *konföderációkba* tömörülve. A királyválasztás gyakorlata méginkább megerősítette szabadságának tudatát: elvben bizonyos lehetőség volt bármelyik nemes királlyá választására. (Ez a megtiszteltetés azonban, mondanunk sem kell, gyakorlatilag csak az arisztokratákat érte.) Szellemesen és találóan jegyezte meg Janusz Tazbir lengyel történész ennek a tudati megnyilvánulását: „Ez a gondolat nyilván úgy hatott a falusi kisnemes képzeletvilágára, mint a milliommossá lett cipőtisztító amerikai mítosza.”

A Jagellók kihaltával (1572) gyakorlatba jött szabad királyválasztásokon az uralkodójelöltet addig nem is koronázták meg, ameddig a nemesi előjogokat biztosító, úgynevezett *pacta conventát* alá nem írta, amely a törvények be nem tartása (értsd az aranyzabadság megsértése) esetén még a fegyveres ellenállás jogát is kilátásba helyezte. Egyes főurak, ha a jelölt ellen kifogásuk volt, vele szemben még a legnagyobb udvariatlanságokat is megengedték maguknak. Így tett Jakób Uchański érsek is, aki a Habsburgok párhíve lévén, el sem ment Báthori István koronázására, pedig a ceremóniát neki kellett volna elvégezni. Báthori viszont, az abszolutisztikus állam híve, mindent megtett, hogy kezét ne tudják megkötni. Azonban még ő is rákényszerült a kompromisszumokra, bár megkoronázása évében, 1576-ben így dörögött rá a nagyobb szabadsághoz szokott lengyel nemesekre a toruói országgyűlésen: „Kéréstekre és sürgetésekre jöttem ide. Ti tettetek koronát fejemre. Így hát királyotok vagyok, nem faragott és festett báb. Uralkodni és parancsolni akarok, és nem tűröm, hogy tanítóim és tanácsosaim tanítói legyetek!” Az ellene fellázadó mágnás, Samuel Zborowski lefejeztetésével nyomatékot is adott szavainak. Mikor meghalt, nem mindenki siratta meg szívből: egyesek nyíltan örvendeztek a zsarnok pusztulásán. A későbbi Báthori-hagyomány azonban (akárcsak Mátyás király esetében) gondosan elhallgattatta ezeket a disszonáns hangokat.

Bár a „nemzeti”, „Piaśt”, választott királyok egy része idegenből jött, a fogadtatás nem volt egyértelmű. A szarmata nemes félt az idegen személytől, és amit az hozott: az idegen eszméktől is. Ezekben a „tyrannis”, az abszolút monarchia gondolatának potenciális hordozóját látta, ami ellentétben állott az aranyzabadsággal. A lengyel országgyűlés nagyon ritka esetben adott külföldinek indigenátust, azaz honosítást (jobbádán magyarok, németek, franciák kerültek a lengyel nemesség soraiba). Lengyel nemes külföldi rangját (például örngrof, márk) sohasem ismerte el, mert ebben is az egyenlőség megsértését látta. Ez persze nem akadályozott meg a tehetősebbek közül senkit sem abban, hogy külföldön magát legalábbis grófnak tituláltassa. Mikor IV. Ulászló külföldi mintára lovagrendet akart alapítani, szintén az előbbi ok miatt hiúsította meg törekvését a szejm. A lengyel nemes a fejlettebb külfölddel szemben érzett kisebbségi komplexumát a nemzeti megalománia jótékony köntösébe takarta. Stanisław Stadnicki egy országgyűlési beszédében leszögezte: „Minden nemzetek fölé született a lengyel nemes, és aki annak született, nem tekint semmi másra, mint jogára, szabadságára és nemességére.” Egy másik, névtelen röpiratíró megtoldja: „Számptalan külföldi uralkodó elismerte, hogy a lengyel nemes titulusanál szebbet és erényesebbet az ég alatt nem találisz.” Egyáltalán nem esik messze ettől az elmélettől az „Extra Hungariam non est vita” gondolata. A lengyel nemes idegenyűlöletét még az is táplálta, hogy a saját birtok művelésén kívül alig egy-két foglalkozást tartott nemeshez méltónak, a többi idegenekre bízta (ismét utalunk Voltaire szavaira). Ezek anyagi előrehaladását irigyelte, s ezt az irigységet idegenyűlölettel, antiszemitizmussal, a méltatlan foglalkozás és a „haszonlesés” iránt érzett megvetéssel palástolta.

A nemesi önérzet olyan fokot ért el a XVII. századra, hogy Lengyelországban a választott nép országát, a kereszténység védőbástyáját látta. (Ennek magyar párhuzamaira itt fölösleges részletesen kitérni.) Íme egy idézet egy 1625-ös megyegyűlési követutasításból: „Hiszen maga az Úristen, amikor országokat támaszt és megtart, nem akarta, hogy eme harcos nemzetek (tudniillik a lengyelek — P. Á.) férfiasága meggyengüljön, hogy ez a hatalmas fal, amely már néhány száz éve a keresztény

hitet felvén, a pogány nemzetek minden súlyos támadását felfogja és egész Európát védi, a lovagi dolgok elhanyagolása miatt ledőljön.” A korábban már említett Dębołęcki pedig Lech fiának világuralmát jövendölte meg Ezékiel próféta alapján: „Bizonyos dolog, hogy a fehér sas nemsokára ismét kiterjeszti szárnyát a világ felett, amikor is a lengyel vagy északi király, levertén a törököket, trónusát, vagysis fölségét Lengyelországból Szíriába teszi át, és ott azt a Libanon hegyén... fölállítja. Ahol utódaival együtt a világ végezetéig, ismét, mint régen, Ázsia, Afrika és Európa fölött (ha ugyan még nem távolabb) uralkodni fog.”

Ezek a harcias eszmék szorosan kapcsolódtak a választott nemzet, választott katona gondolatához. A tizenhatodik század viszonylag békés első fele után szünet nélküli háborúskodások korszaka kezdődött, amely természetesen magával hozta a nemesség hőskultuszát. Ezt propagálta a szépirodalom és a képzőművészet is. A nemesség saját kiváltságának tekintette a fegyverforgatást (akárcsak nálunk a „vérrel adózást”) — bár a végszükség esetén még törvény is gondoskodott arról, hogy a benyomuló ellenséggel szemben a föld népe is harcba keljen. (Ez a gyakorlatban csak az 1655—57-es svéd háború második felében valósult meg.) Az állandó hadsereget végleges formában Báthori István szervezte meg, sok mindenben magyar mintát követett. Gyalogsága kezdetben szinte kizárólag magyarokból állott. Ezekkel vívta háborúit, melyeket a lengyel nemesség akart — de pénzt legszívesebben nem adott volna hozzá. Ha a királyi seregek és főúri bandériumok nem mutatkoztak elégségesnek a hadjárat lebonyolítására, az úgynevezett *expeditio generalis* (pospolite ruszenie) hívták össze, ez volt a nemesi felkelés. Az egyik XVII. századi hadvezér meg is jegyezte: szívesebben terelne disznókondát, minthogy ezeket irányítsa. A fegyelmeztelenkedők ellenére a lengyel hadak sokszor arattak komoly győzelmeket, és sohasem került sor a győri csatában megfutott magyar nemesi insurrectio tragikomédiájához hasonlóra. A lengyel nemes nemcsak a harcmezőn, hanem mindennap magával hordozta fegyverét. A szablya több volt, mint öltözékének kiegészítő dísz: a „vérrel adózó”, a hódító, szabad szarmatát, az aranyszabadság védelmezőjét jelképezte. Valahol szablya nélkül megjeleni nem jelentett kevesebbet, mint ma egy követségi fogadásra cipő nélkül menni. A fegyver ott csüngött a nemes oldalán még az országgyűlésen is, s néha utolsó érvként „szót is kapott”. Az ónódi országgyűléshez hasonló jelenetek nem voltak ismeretlenek Lengyelországban sem. A gyakran töröktől, tatártól zsákmányolt harci szablya, majd később könnyebb változata, az arannyal, ékkövel rakott, madárfejes markolatú karabella olyan tiszteletben állott, amelyhez talán csak a japán szamurájok kardkultusza hasonlított. A pengét feliratok, versek, ábrák díszítették, valóságos „pengeirodalom” alakult ki. Íme egy példa:

„Fogságba ejtém a cárt, Byczynát megjártam,
Svédországban s Bécs alatt szekérutat vágtam”

— utalva az ál-Dimitrijekkel kapcsolatos moszkvai háborúra, a trónkövetelő Miksa császárt elkergető byczynai ütközetre, a lettországi kircholmi győzelemre a svédek fölött, végül Sobieski János közismert bécsi diadalára.

A választott nép tudata, a messianizmus nemcsak általában a nemesi ideológia, hanem a vallás terén is változást hozott. A harcias azonos értelművé lett az intoleránssal. Bár a XVI. század Lengyelországa híres volt a szabad vallásgyakorlatról, a reformáció egyik irányzata sem került túlsúlyba. A katolikus főpapság helyzete megingott ugyan, de az állami funkciókat és a nagy földbirtokokat nem engedte kezéből kicsúszni. Báthori István behívta a jezsuitákat, akikben a másvallású nemesség gyűlölt idegent, az abszolutizmus szálláscsinálóját és engesztelhetetlen hitbéli ellenséget látott. Az egyébként sokszor magas színvonalon oktató jezsuita kolégiumok valóban a vallási türelmetlenség melegágyává, a véres tumultusok, protestáns templomrombolások szervezőivé váltak, mintegy beigazolvva az irántuk táplált félelmet. Hiába hirdette István király a szabad lelkiismereti meggyőződést, hiába tett óvintézkedéseket, a pogromok már az ő uralkodása idején megkezdődtek. A bigott Vaza-királyok idejében már az államhatalom is segítséget nyújtott. Az ország-

gyűlés először az ariánusokat (vagyis unitáriusokat) űzte ki (1658). Sokan kerestek ekkor menedéket Erdélyben, ahol a XVIII. század közepéig különálló lengyel unitárius egyház létezett. Az általános protestánsüldözés is ekkor, a nagy svéd háború után kezdődött. Az evangélikus svédekkel és a református II. Rákóczi Györggyel szövetkezett lengyel kálvinistákat nemcsak hitbéli ellenségnek, hanem hazaárulónak is tekintették. Ezt a háborút (1655—1657) nem hiába nevezték özönvíznek: a szimbólumokat kedvelő szarmata szemében az „eretnekek” tengerén büszkén diadalmaskodott az új Noé bárkája, a bevehetetlen Czestochowa kolostorerődje. A svédek kiűzésében egyszersmind az ellenreformáció győzelmét is látta, s kiválasztottsága tudatában még más országok katolikusait is lenézte. Egy 1670—1672 között ott járt protestáns német utazó szerint „a lengyelek olyan buzgó pápisták, mint talán csak a spanyolok és írek ... Mikor imádkoznak vagy misét hallgatnak, olyanokat sóhajtoznak vagy nyögnek, hogy messzire hallani, a földre vetik magukat, fejüket a falba, vagy a padhoz verik, magukat arcul ütik és más hasonló furcsaságokat cselekednek, amiket még más nemzetek pápistái is megmosolyognak.” Ezekhez a külsőségekhez hozzátartoztak a barokk pompájú szertartások is, mint a különféle konfraternitások — sokszor önostorozó — körmenetei, búcsújárások, csodatevő Mária-képek ünnepélyes megkoronázása stb.

Más nemzetektől nemcsak szokásokban, de külsőleg is eltérni — ezt diktálta a választott nép tudata. A példaképet az „ázsiai” ősök jelentették, s miután a kor számára az antik és a keleti teljesen összemosódott, természetesen az ókori szarmaták keleti kaftánokban jártak — így ábrázolta őket a barokk képzőművészet. Ez a gondolkodás még tágabb teret nyitott az amúgy is jelentős keleti (perzsa, török, tatár, sőt magyar) befolyásnak. A lengyelek külső megjelenése egyre egzotikusabbá vált a nyugat számára. Charles Ogier, a francia követ titkára 1635-ben így írt róluk: „Valóban, ha rájuk pillantottam, és előző nap a jezsuiták templomában a nemzeti viseletükben imádkozó vajdákat néztem, eszembe jutott az a hódolat, mellyel a napkeleti királyok nagy pompával és udvaroncok hosszú kíséretével, s tevékkel (ha a festőknek és a kárpitzövőknek hinni lehet) a gyermek Jézushoz siettek.” A keleties izlés, a keleti pompa szeretete tudatos megnyilvánulása volt az ázsiai eredetmitosznak. Perzsa, török kereskedők, a kaukázusi formakincset közvetítő, Lengyelországban dolgozó örmény mesterek látták el a nemességet a kívánt luxuscikkekkel: drága szőnyegekkel, arannyal átszőtt selyemövekkel, díszes fegyverekkel, ékkövekkel rakott lószerszámokkal. A törökökön arattott chocimi (1673) és bécsi (1683) győzelem elképzelhetetlen mennyiségű hadizsákmányt juttatott lengyel kézre, s még általánosabbá tette a törökös ruházat, fegyverzet és dísztárgyak használatát. Sobieski 1683. szeptember 13-án Bécs alól így írt feleségének: „A fővezérnek... sátorait, szekereit mind elvöttem, egyéb drága kárpitait, köves marháit, több jókat is kiket még meg nem nézhettem, egy néhány tegzekeket puzdrástól rupintokkal, saphirokkal rakvák és igen drágák, sok tízezer aranyokat megérnek.” (Korabeli magyar fordítás.) A pompakedvelés nem ismert határokat. Nemcsak a ruházat anyaga, de díszítése is temérdek pénzt emésztett föl. Egy 1631-es leltár szerint Wojciech Bobola királyi kamarás minden egyes mentegombja 130 dukátba került. Firlej szmolenszki vajda Gabriel Dobrogost ötvösmesternek 1200 aranyat fizetett egy díszes szablya elkészítéséért. Jerzy Ossoliński lószerszámát tízezer aranyból is többre becsülték. Az 1630-ban meghalt Mikołaj Siemiradzki lwóvi drágakőcsiszoló műhelye és kereskedése milliós évi forgalmat bonyolított le. Összehasonlításképpen hadd tegyük hozzá, hogy egy átlagos nemesi majorgazdaság évi jövedelme Andrzej Wyczański történész szerint kb. 175 arany volt, ezért kb. 40 róf jobbfejta posztót lehetett vásárolni.

A keleti pompa kedvelése megnyilvánult abban is, hogy a főnemesek janicsárzenekarokat tartottak, s udvari hajdúikat török és arab ruhákba bújtatták, sőt az egyik Lubomirski még tevékkel is elkápráztatta a bécsieket ott-tartózkodása idején. Az arisztokrácia (s nyomában a köznemesség, sőt a gazdag patríciusság is) a pompakifejtés eszközének tartotta a művészetet. Az építészetben, a nagyszabású palota-

építkezéseken kívül, a templomalapítások játszottak nagy szerepet. Itt kivételesen nem keleti, hanem itáliai irányzatot követtek: a római barokk legkeletibb kisugárzását találhatjuk Lengyelországban. A festészetben is, elsősorban a vallásos tárgyú képeknél, szintén megfigyelhető az észak-itáliai befolyás: Tommaso Dolabella oly ügyesen plántálta át a XVII. századi velencei barokkot a szarmata talajba, hogy teljesen sajátos lengyel iskolát alakított ki maga körül. Az elődök tisztelete kialakította az úgynevezett „szarmata portréfestészetet” is, amely részint egész- vagy félalakos figurákat, részint egészen durva realizmussal visszaadott arcmásokat, úgynevezett „koporsóképeket” ábrázolt. Ez utóbbiakat a temetés alkalmával a templomban felállított *castrum dolorison* (díszes, építményszerű katófalkon) koporsóra helyezték, majd a temetés után a templom falára függesztették. Az iparművészet egyes ágazatairól már a gazdasági problémáknál szóltunk, itt elsősorban az ötvösséget kell kiemelnünk, amely nemcsak műalkotásokat, hanem tezaurálásra is alkalmas értéktárgyakat hozott létre. Az arany- és ezüstedény vagy ékszer gyakran játszott a fizetőeszköz szerepét is.

Végezetül ejtsünk néhány szót a szarmatizmus irodalmáról is. A nagy klasszikusok, Rej és Kochanowski után minőségi csökkenés, de mennyiségi növekedés következett be. Szinte mindenki írt — vagy inkább faragott — verseket. Ebben a kor iskoláztatása is segédkezett, kötelező tárgy lévén a poézis. Érdekesség viszont, hogy a nyomtatott irodalom egyre kevesebb lett, a XVIII. század elejére a vallásos, devocionális ponyvairodalom került túlsúlyba. A nemesi költő művei többnyire csak kéziratban terjedtek. Ő a vidéki élet szépségeit ecsetelte — nem mulasztva el szembeállítani az általa mélyen lenézett városi élettel, vagy a szarmata hősiességet zengte (például Samuel Twardowski nagy elbeszélő költeményei IV. Ulászló háborúiról). A nemesi irodalom érdekes (magyar párhuzamokat sem nélkülöző) megnyilvánulása volt az emlékirat (például az arisztokrata Jerzy Ossoliński vagy a kisenemes Jan Chryzostom Pasek). Ezek a művek nem is annyira irodalmi, mint inkább történeti forrásértékükkel tűnnek ki. Szinte minden politikai eseményre egész sereg alkalmi vers reagált, sokszor bibliai, sőt dantei paródiák formájában. A költészet sokszor merített a szentek legendáiból is. A szarmata életideálnak azonban a panegiris felelt meg legjobban, mert ez nemcsak az adott személyt, hanem egyben az egész nemességet is magasztalta.

A történetírás, az irodalom- és művészettörténet máig is vitázik: vajon teljesen retrográd irányzatnak tekinthetjük-e a szarmatizmust. A felvilágosodás képviselői kétségkívül annak látták, hiszen kortársként tapasztalták, hogy ez a mentalitás vezetett az ország felosztására. Ez az ideológia akadályozta minden módon a polgárosulást, gazdasági és kulturális elszigetelődést okozva Lengyelországnak. Ugyanakkor az általa inspirált művészeti alkotások ma is figyelemreméltóak, és eredeti színfoltot jelentenek a lengyel kultúra történetében.